

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.01>

УДК [572.71:904.5](477.82)«15/18»

Долженко Юрій,

магістр історії,

молодший науковий співробітник відділу біоархеології
Інституту археології Національної академії наук України

ЧОЛОВІЧА ВИБІРКА ПОХОВАНЬ XVI–XIX СТ. З ВОЛИНИ (ЗА ДАНИМИ КРАНІОЛОГІЇ)

У статті вводяться в науковий обіг нові краніологічні дані, дається загальна характеристика волинянам XVI–XIX ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи, визначається відстань між окремими чоловічими серіями XIV–XIX ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу й з'ясовується місце волинян у системі краніологічних типів Східної Європи та фено-географічних антропологічних зон України.

Матеріал та методи. Антропологічні матеріали XVI–XIX ст., які зібрав автор, представлені переважно добре збереженими людськими черепами. Загалом колекція складається зі 144 одиниць, серед них 92 чоловічих та 52 жіночих черепів (м. Луцьк, м. Рівне, м. Острог, с. Підборці, с. Буяни, с. Клевань). У роботі розглядаються тільки чоловіки, поза-як жінки потребують окремого докладного дослідження. Черепи вимірювалися за повною краніометричною програмою з використанням стандартної методики Р. Мартіна, згідно з якою вказувалася нумерація ознак. Комп'ютерні програми для реалізації багатовимірного аналізу створили Б.О. та О.Г. Козінцеви (1991 р.).

Результати. Відповідно до середніх значень краніометричних ознак, чоловічу частину серії з Волині можна віднести до широколицього європеїдного варіанту, специфічного можна вважати брахікранну черепну коробку. Чоловіча збірна серія в середньому характеризується помірною довжиною, великою шириною та середньою висотою черепної коробки. У групі домінує брахікранний широколиций морфологічний варіант.

Висновки. У цілому чоловіча група відноситься до великої європеїдної раси з ознаками певної мінімальної метисації, яка проявилася в брахікранному показнику черепної коробки. За середніми квадратичними відхиленнями краніологічних ознак та їхніх індексів серія неоднорідна. За багатовимірним канонічним аналізом виявлено морфологічну та статистичну подібність досліджуваної чоловічої збірної групи XVI–XIX ст. з Волині до міської серії з м. Вінниця, а також до вибірки з київського Подолу, що вказує на ймовірну широку міграцію волинян до Поділля та Києва.

Ключові слова: антропология, українці, Волинь, краніометрія, міжгруповий аналіз.

Dolzhenko Yurii. Male sample of burials of the 16th–19th century from Volyn (according to craniology)

The article introduces new craniological data into scientific circulation, gives a general description of the Volynians of the 16th–19th cent. against the background of adjacent ethnic groups of Ukraine and Eastern Europe, the distance between individual male series of the 14th–19th cent. is determined with the help of multidimensional canonical and cluster analysis and the place of Volynians in the system of craniological types of Eastern Europe and pheno-geographical anthropological zones of Ukraine is clarified.

Material and methods. Anthropological materials of the 16th–19th cent., collected by the author, are represented mainly by well-preserved human skulls. In total, the collection consists of 144 units, including 92 male and 52 female skulls (Lutsk, Rivne, Ostrih, Pidbortsi, Buiany, Klevan). Only men are considered in the paper; because women need a separate detailed study. The skulls were measured according to a complete craniometric program using the standard method of R. Martin, according to which the numbering of signs was indicated. Computer programs for the implementation of multidimensional analysis were created by B. Kozintsev and O. Kozintsev in 1991.

Results. According to the average values of craniometric features, the male part of the series from Volyn can be attributed to the broad-faced Caucasian variant, the brachycranial cranium can be considered specific. The male united series is characterized on average by moderate length, large breadth and average height of the skull. The group is dominated by brachycranial broad-faced morphological variant.

Conclusions. In general, the male group belongs to a large Caucasian race with signs of a certain minimal crossbreeding, which manifested itself in the brachycranial index of the skull. The series is heterogeneous according to the standard deviations of craniological features and their indices. Multidimensional canonical analysis revealed morphological and statistical similarity of the studied male united series of the 16th–19th cent. from Volyn to the city series from Vinnytsia, as well as to a sample from Kyiv Podil, which indicates the probable wide migration of Volynians to Podillya and Kyiv.

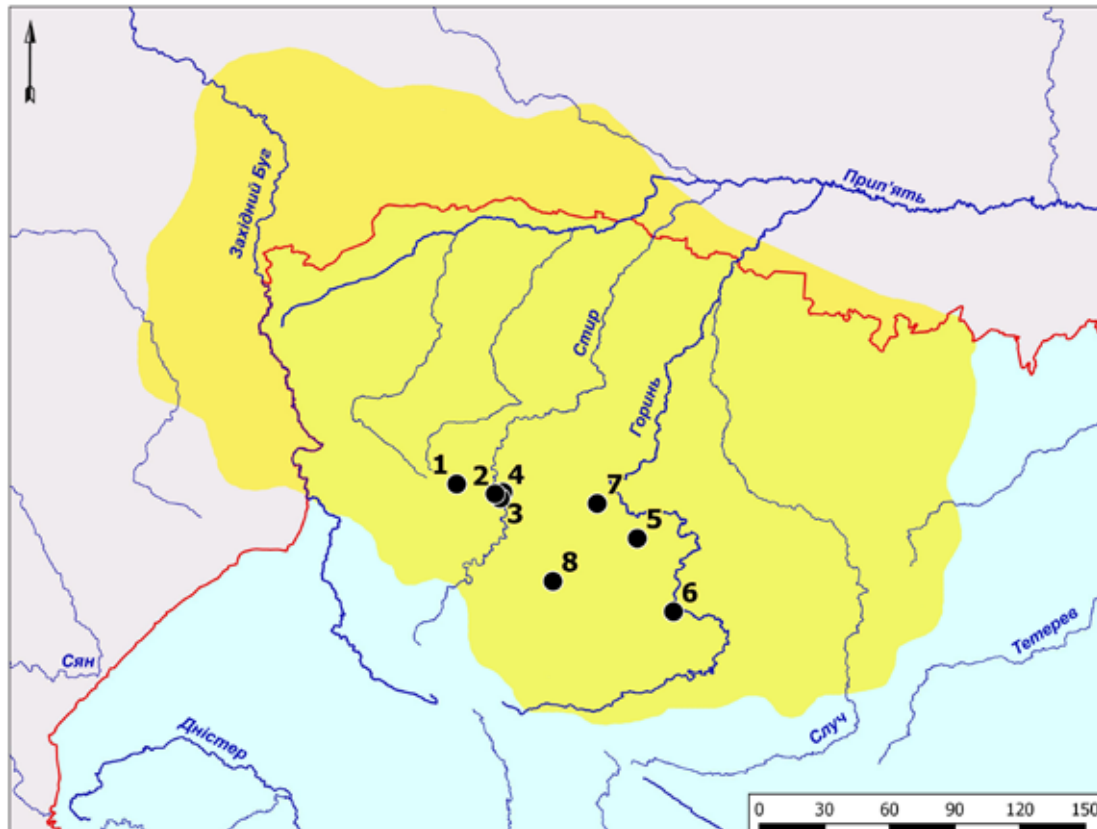
Key words: anthropology, Ukrainians, Volyn, craniometry, intergroup analysis.

Антропологічний матеріал загалом є надійним історичним джерелом під час дослідження етногенезу й етнічної історії народів. Він дає змогу встановити характерні морфологічні особливості окремих племен або етнічних одиниць і на цьому ґрунті виявити їх генетичну близькість, територію розселення та зв'язок з етносом. Це, своєю чергою, допомагає виявити питому вагу тих чи інших етнічних груп у загальному етногенетичному процесі [1, с. 5–6].

Украї важливо, простежуючи етногенез українців як сформованої нації, починати дослідження окремих етнічних¹ територій. У нашому дослідженні йтиметься про Волинь (рис. 1) – історичну область на північному заході сучасної України в басейні південних притоків Прип'яті та верхів'ях Західного Бугу (його правих притоків) [2].

Етнокультурні регіони стали складовою частиною ідентичності населення України-Русі з XI ст. Про перші з них згадується в давньоруських літописах, де виокремлено із загальної спільності Русь, Галицьку землю, Холмщину (Забужжя), Підляшшя (Підлісся), Перемишлянщину, Надросся, Переяславщину, Надпоріжжя, Підкарпатську Русь. Згодом у XII–XIII ст. історичні документи зафіксували й такі утворення: Червону Русь, Покуття, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Чернігово-Сіверщину, Полісся, а пізніше, з XIV до XVI ст., – Запорожжя, Бессарабію, Північне Причорномор'я, Берестейщину, Любарці, у XVII–XVIII ст. – Донщину, Гетьманщину, Задунайську Січ, Таврію, Кубань тощо.

Рис. 1. Історична територія Волині й розташування серій (у межах Волинської височини), задіяних у роботі²

1 – с. Буяни; 2 – м. Луцьк (Хрестовоздвиженська церква); 3 – м. Луцьк (Костел Петра і Павла); 4 – м. Луцьк (Костел та монастир Бернардинів); 5 – м. Рівне (вул. Шкільна, № 69, за 20 м на схід від будівлі колишнього костелу Святого Антонія (нині – Будинок камерної та органної музики); 6 – м. Острог; 7 – смт Клевань (Благовіщенський костел); 8 – м. Дубно (Підборецький монастир).

¹ «Етнічні українські землі» вживається для означення тих територій, де в різні історичні періоди формувалася український етнос. Одвічно українськими вважаються землі Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Волині, Поділля, Галичини, Буковини Північної, Закарпатської України, Холмщини, Лемківщини, Посяння. В XVII ст. українці почали активно колонізувати Слобідську Україну. У XVIII ст. здійснювалася народна і державна колонізація т. зв. Дикого поля – території, частина якої згодом дістала назву Новоросійського краю (Херсонська губ., Катеринославська губ. і Таврійська губ.), а решта – Облаеті Війська Донського [3].

² Графічні оформлення виконав Андрій Бардецький.

Ставлячи чергові завдання для антропологічного вивчення українського народу ще в далекому 1960 р., В.В. Бунак [4, с. 14] відзначав: тільки антропологічні дослідження допоможуть установити, наскільки одноманітний фізичний тип населення країни, який зв'язок різних антропологічних елементів із типами сусідніх країн, інакше кажучи, встановити шляхи складання окремих груп і походження народу в цілому. Чи відповідають діалектологічним особливостям груп антропологічні відмінності? Чи розрізняються за антропологічними ознаками області розселення стародавніх племен волинян, тиверців, уличів тощо [4, с. 14]. На ці питання можна відповісти, опрацювавши за даними краніології вибірки з Волині не тільки за X–XIII ст. [5, с. 12–29; 6, с. 91–110; 7, с. 165–190], а й XVI–XIX ст. [8, с. 8–16].

Початок антропологічних досліджень українців, як і інших європейських народів, припадає на 1860-ті роки. Одним із перших до них звернувся польський дослідник Ізідор Коперницький, який на сторінках наукової збірки Київського університету навів підсумки вимірів 47 черепів слов'янських народів: українців, поляків, росіян та лужичів.

У радянський період антропологічні дослідження невеликих груп населення Волині й Поділля за даними соматології провели М. Ткач [9, с. 70–104; 10, с. 107–147] і А. Носов.

З іноземних досліджень слід відзначити надруковану у 1926 р. працю про українців Волині австрійського антрополога Хелу Пех [11], яка за даними В.В. Бунака [4, с. 15] опрацювала групу мешканців із Волині, котрі за багатьма ознаками відрізняються від описаних у інших антропологів груп тих самих районів. За даними В.Д. Дяченка [12, с. 21], Х. Пех хоча й спиралася на відносно нечисленні спостереження, виділила серед досліджених мешканців кілька антропологічних типів [11].

За даними соматології, значний за обсягом матеріал з Волині зібрав чеський дослідник В. Сук [13], який навів дані про будову голови та обличчя й пігментацію очей і волосся 1 800 чоловіків, жінок та дітей. На підставі зібраних даних він зробив висновки про переважання в названому регіоні низькорослого й широколицього лапоноїдного типу, генетично пов'язаного з давніми балтами [13]. Водночас на терені сучасного Рахівського району В. Сук виділив високий зріст, вузько- та довголиций динарський тип [14, с. 17].

У 1960 р. В.В. Бунак також відзначав (щоправда, для соматології), що антропологічні дослідження мають відбуватися вибіркоким способом, але пункти для них слід вибирати за певними історико-етногенетичними завданнями. Завдання не в тому, щоб рівномірно охопити всю територію країни, а в тому, щоб вивчити зони, які обіцяють дати найбільший матеріал для вирішення проблеми походження українського народу. За його припущенням, зрозуміло, що антропологічні дослідження в Херсонській, Дніпропетровській обл. або Донбасі менш значущі для з'ясування таких проблем, аніж дослідження на Волині, Поділлі, Галичині, Буковині [4, с. 16].

У 1932 р. В.В. Бунак [4, с. 16] запропонував власну класифікацію народів Східної Європи, виокремивши в межах України чотири територіальні варіанти, один з яких – волинський, поширений у верхів'ях Горині, який характеризується середнім зростом (168,0 см) і помірним значенням головного покажчика (82,0) [4, с. 16].

В.П. Алексєєв [15] показав, що краніологічний матеріал із пізніх могильників вносить багато нового в розуміння генезису сучасних антропологічних типів і є міцним мостом від давнини до сучасності, дає багато цінного для етнічної історії, проявляє її нові аспекти, які залишилися невідомими до розроблення та використання краніологічних даних. Дослідник стверджував, що потрібно й надалі збирати матеріал із пізніх цвинтарів, позаяк краніологічні дані по деяких групах неостаточні [15].

Мета роботи – ввести в науковий обіг нові краніологічні дані, дати загальну характеристику волинянам XVI–XIX ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи, визначити відстань між окремими чоловічими серіями XIV–XIX ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу й з'ясувати місце волинян у системі краніологічних типів Східної Європи та фено-географічних антропологічних зон України.

Матеріали і методика. Антропологічні матеріали XVI–XIX ст., які зібрав автор, представлені переважно добре збереженими людськими черепами. Загалом колекція складається зі 144 одиниць, серед них 92 чоловічих та 52 жіночих черепів. У цій роботі розглядаються тільки чоловіки, позаяк жінки потребують окремого докладного дослідження. Комп'ютерні програми PCCOMP, PCDENDU і CANON для реалізації багатовимірного аналізу створили Б.О. та О.Г. Козінцеви 1991 р. [16].

Чоловіча збірна вибірка складається з таких могильників:

1) м. Луцьк – із крипти Хрестовоздвиженської церкви (Луцького братства) – 21 поховання [17; 18]; із печер під кафедральним костелом Петра і Павла – 22 поховання [19, с. 7–25]; із комплексу монастиря та костелу Бернардинів (сьогодні – Свято-Троїцький кафедральний собор) – три поховання [20];

- 2) м. Рівне – 14 поховань: вул. Шкільна № 69, за 20 м на схід від будівлі колишнього костелу Святого Антонія (нині – Будинок камерної та органної музики) [21];
- 3) м. Острог – 2 поховання [22, с. 28–31];
- 4) с. Клевань – 10 поховань князівської родини Чарторийських у римо-католицькому Благовіщенському костелі [23];
- 5) с. Підборці Дубенського р-ну – 18 поховань [24];
- 6) с. Буяни – 2 черепа [25].

Індивідуальних даних із роботи В.П. Алексеєва [26, с. 38–42] по серії західних українців, у яку входить і певна кількість черепів ХІХ ст. із Волині, на разі знайти не вдалося, позаяк вони не були опубліковані.

Статевікові визначення скелетних останків було зроблено за кількома методиками [27–33], антропологічний матеріал вимірювався як в Інституті археології НАН України, так і в Луцькому обласному краєзнавчому музеї та печерах під кафедральним костелом свв. Петра і Павла. Комплексно за ознаками на черепі, зубах, довгих кістках, встановлювався вік [34; 35]. Черепа вимірював Ю.В. Долженко за повною краніометричною програмою з використанням стандартної методики Р. Мартіна [36], за якою вказувалася нумерація ознак (табл. 1). Назомалярний та зигмаксилярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [37, рис. 14, с. 55]. У таблиці лінійні розміри вказано в міліметрах, кути – у градусах. Для оцінювання вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г.Ф. Дебец [37]. Стаття похованих визначалася за особливостями будови черепа, а також залучалися тазові кістки та інші відділи посткраніального скелета. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах та довгих кістках встановлювався вік похованих [30; 37]. У табл. 1 лінійні розміри вказано в міліметрах (мм), кути – у градусах (°). Параметри позначено так: n – кількість випадків, M – середня арифметична величина, m (M) – похибка середньої арифметичної, σ – середнє квадратичне відхилення, $m\sigma$ – похибка середнього квадратичного відхилення.

Для міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

Краніологічний аналіз. Чоловіча збірна серія в середньому характеризується помірною довжиною, великою шириною та середньою висотою черепної коробки (табл. 1). У цілому за поперечно-поздовжнім індексом (81,4) серія помірно брахікранна. У ній виявлено 5 доліхокранних (6,8%), 17 мезокранних (23,2%) та 51 брахікранний (69,8%) черепи. У 15 випадках (20,5%) не вдалося встановити черепний індекс у зв'язку з фрагментарністю матеріалу. Вушна висота й довжина основи черепа помірні. Лоб широкий і має помірний нахил.

Чоловічі черепа мають великий діаметр вилиць (137,2 мм) і малу верхню висоту обличчя, тому верхньолицьовий індекс (49,5) указує на широке обличчя загалом (еуріен). Вертикальний профіль лица ортогнатний. Загальнолицьовий індекс помірний (мезопрозопія). Горизонтальне профілювання обличчя в середньому сильне як на верхньому, так і на середньому рівні (табл. 1).

Мала висота (на межі з середніми категоріями) та помірна ширина орбіт зумовлюють помірний орбітний індекс (78,1), що вказує на відносно середньоширокі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та висотою, носовий індекс (48,2) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За світовим масштабом чоловіча серія характеризується сильним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,8°) на межі з помірними категоріями. Перенісся помірно високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом (табл. 1).

Для встановлення рівня однорідності вибірки було вираховано середні квадратичні відхилення краніологічних ознак та їхніх індексів [37, табл. 12–14, с. 123–127]. За межею середніх стандартних величин опинилося 37 із 54 ознак (68,5%), та їхніх індексів, які перевищують квадратичні відхилення, що вказує на те, що серія не є однорідною (табл. 1).

Міжгруповий аналіз. Порівняльна характеристика антропологічних особливостей похованих на Волині чоловіків. Щоб виявити основні напрями етнічних зв'язків популяції з Волині, яка географічно представляє Східну Європу, та визначити її місце в системі антропологічних типів населення Східної Європи ХІV–ХІХ ст. (окрім Кавказу та м. Кенігсберг), проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного [38, с. 212–230] та кластерного [38, с. 230–276] аналізу в програмах Б.О. та О.Г. Козінцевих 1991 р. [16].

Таблиця 1

**Середні статистичні морфологічні дані чоловічої краніологічної серії
з поховань XVI–XIX ст. етноregionу України – Волині**

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		М	n	σ	m(M)	ms	min	max
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Поздовжній діаметр	180,7	75	5,6**	0,65	0,46	161,0	202,0
8	Поперечний діаметр	147,0	75	6,2*	0,71	0,50	123,0	162,0
17	Висотний діаметр	135,6	62	6,3*	0,80	0,57	119,0	154,0
5	Довжина основи черепа	102,8	62	3,5**	0,44	0,31	91,0	110,0
9	Найменша ширина лоба	99,6	81	4,7*	0,52	0,37	89,0	112,0
10	Найбільша ширина лоба	124,7	63	5,7*	0,72	0,51	109,0	137,0
11	Ширина основи черепа	129,1	49	6,0*	0,86	0,61	115,0	145,0
12	Ширина потилиці	111,6	56	5,1*	0,69	0,49	100,0	125,0
45	Виличний діаметр	137,2	63	5,0	0,63	0,45	125,0	149,0
40	Довжина основи обличчя	98,2	54	4,9	0,67	0,47	87,0	109,0
48	Верхня висота обличчя	68,0	64	4,3	0,53	0,38	60,1	79,0
47	Повна висота обличчя	118,5	29	7,4	1,37	0,97	104,0	132,0
43	Верхня ширина обличчя	107,6	54	4,1*	0,56	0,40	97,1	118,0
46	Середня ширина обличчя	97,0	53	5,2*	0,71	0,50	87,7	111,0
55	Висота носа	51,9	65	2,8	0,35	0,24	46,5	58,0
54	Ширина носа	24,9	65	2,0*	0,25	0,18	20,0	28,9
51	Ширина орбіти	42,5	69	1,5**	0,19	0,13	39,0	47,1
52	Висота орбіти	33,1	69	2,2*	0,27	0,19	27,0	36,7
20	Вушна висота	116,6	55	4,5*	0,60	0,43	107,0	125,0
SC (57)	Симотична ширина	10,1	68	2,2*	0,26	0,18	6,0	13,0
SS	Симотична висота	4,6	66	1,3*	0,16	0,12	1,7	8,2
MC (50)	Максифронтальна ширина	20,4	64	2,6	0,33	0,23	13,2	25,5
MS	Максифронтальна висота	8,2	62	1,5	0,20	0,14	5,0	13,7
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,4	65	2,2	0,28	0,19	21,0	33,0
DS	Дакріальна висота	13,4	64	2,3*	0,29	0,20	9,0	19,0
FC	Глибина іклової ямки	-5,7	55	1,7*	0,23	0,16	-1,0	-8,5
32	Кут профілю лоба від nas.	86,6°	29	3,5	0,66	0,46	78,0°	94,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	78,1°	29	5,0*	0,93	0,66	66,0°	87,0°
72	Кут загально лицьовий	86,3°	29	3,1	0,58	0,41	80,0°	94,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	87,8°	29	3,6*	0,67	0,47	80,0°	96,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	79,2°	29	7,1*	1,32	0,93	60,0°	93,0°
75(1).	Кут випинання носа	29,8°	60	6,0*	0,77	0,55	16,0°	41,0°
77.	Назомалярний кут	135,8°	64	4,9*	0,61	0,43	126,0°	149,0°
∠Zm.	Зигомасиллярний кут	128,0°	57	5,4	0,72	0,51	114,0°	142,0°
	Надперенісся	2,1	81	0,7	0,08	0,06	1,0	3,0
	Надбрівні дуги	1,8	81	0,4	0,04	0,03	1,0	2,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	524,2	59	13,1**	1,71	1,21	493,0	559,0
Індекси								
8:1	Черепний	81,4	73	4,0*	0,47	0,33	71,3	94,4
17:1	Висотно-поздовжній	74,9	62	3,5*	0,45	0,32	66,1	85,6
17:8	Висотно-поперечний	92,7	61	5,7*	0,73	0,51	81,5	109,0
9:8	Лобно-поперечний	68,1	70	3,5	0,42	0,30	61,3	82,4
20:1	Висотно-поздовжній	64,4	55	2,4	0,33	0,23	59,4	70,7
20:8	Висотно-поперечний	79,7	54	3,6*	0,48	0,34	71,6	90,3
10:8	Коронарно-поперечний	85,3	68	3,6*	0,43	0,31	70,5	95,9
9:10	Широтний лобний	79,7	71	4,3*	0,51	0,36	72,4	101,0
45:8	Поперечний фіціо-церебральний	93,4	60	3,3**	0,42	0,30	87,2	108,0
48:17	Вертикальний фіціо-церебральний	49,9	54	3,3	0,44	0,31	54,0	44,2
9:45	Лобно-виличний	73,1	61	3,5	0,45	0,32	63,5	80,1

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10:45	Коронарно-вличний	91,0	56	4,6*	0,61	0,43	74,3	99,3
40:5	Випинання обличчя	95,4	54	4,5*	0,61	0,43	85,3	104,0
47:45	Загальний лицьовий	86,4	28	5,4	1,01	0,72	75,4	97,7
48:45	Верхній лицьовий	49,5	57	3,3	0,43	0,30	42,0	57,9
54:55	Носовий	48,2	64	3,9	0,49	0,35	37,5	54,9
DS:DC	Дакріальний	53,1	64	9,6*	1,20	0,85	35,2	73,2
SS:SC	Симотичний	46,0	66	11,9	1,47	1,04	18,9	74,5
MS:MC	Максифронтальний	40,6	63	9,9	1,24	0,88	19,9	76,1
52:51	Орбітний	78,1	68	4,1**	0,50	0,35	70,9	89,1
63:62	Піднебінний	79,7	49	6,0**	0,85	0,60	70,2	98,2
61:60	Щелепно-альвеолярний	118,1	47	8,0*	1,16	0,82	102,0	143,0

* перевищує стандартні величини середнього квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення

Було залучено серії з території України: Вінниця [38, с. 212–230; 39, с. 305–310; 40, с. 384–387; 41, с. 0–0]; Лютецька XVII–XVIII ст. [42, с. 487–507]; київський Поділ (збірна серія) XVI–XVIII ст. [43, с. 249–254; 44, с. 3–17]; київський Арсенал [45, с. 169–171; 46; 47, с. 11–17; 48, с. 118–134; 49, с. 88–110]; Ратнів XIV–XV ст. [50, с. 11–22]; м. Жовнино (Желні) XVI–XVIII ст. [51, с. 119–132; 52, с. 43–50]; Батурин XVII–XVIII ст. [53, с. 40–56]; м. Білгород на Слобожанщині [54, с. 104–120]; с. Стайки у Київській обл. [55, с. 166–171; 56, с. 125–139]; Чигирин XVI–XVII ст. [57, с. 170–171]; київський Михайлівський монастир XV–XVIII ст. [57, с. 179–180]; Вишгород XVII ст. [57, с. 185]; Меджибіж XIV–XVI ст. [57, с. 129–130]; Могильник біля слободи Каламіта (Крим) XIV–XVII ст. [58, с. 144] та черепи з Курської губернії XVIII–XIX ст. [59, с. 311–336].

Територія Російської Федерації: єдине село Козіно (*Козино*) XVIII ст. [60, с. 433–440]; міста – Новгород XVI–XVIII ст. [61, с. 176–192]; Орловська губ., Себеж, Стара Ладога-1 [59, с. 311–336]; Стара Ладога-2 [62, с. 390–399]; Ярославль XVII ст., Дмитров XII–XVI ст. [63, с. 205–206]; Псков XIV–XVI ст. [64, с. 14–15]; Поріци (*Порицы*) [65, с. 408–421].

Територія Білорусі – збірна сільська серія білорусів [66, с. 202–205].

Країни Балтії. Латиші представлені трьома серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р.Я. Денисова: Леймані [1, с. 241–243], Пургайлі XVIII ст. [1, с. 255–258], Мартинсала XIV–XVII ст. [1, с. 223–228]; трьома групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В.П. Алексєєв: Латиші-1, Латиші-2 і Латиші-3 [59, с. 226–231], та однією – Г.В. Зариня – Орманькалнс (*Ormankalns*) XIX ст. [67, с. 117]. Литовці [59, с. 234–235]. П'ять серій естонців: Отепя (*Otepää*) XIV–XVI ст. [68, с. 221–223], Кабіна (*Kabina küla*) XVII ст. [68, с. 221–223], Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) XVII–XVIII ст. [68, с. 221–223], Арду [62, с. 71–79]; Варбола (*Warbole*) XIV–XVII ст. [68, с. 191–192, 221–223]; село Йіуга (*Jõuga*) в парафії Алутагузе [68, с. 191–192, 221–223] та фіні (*suomalaiset*).

Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (*Văratice*) (XVII–XIX ст.) і Старий Орхей (*Orheiul Vechi*) (XIV–XV ст.) [69, табл. 85, с. 144–145]. З Німеччини – м. Кенігсберг (*Königsberg*) XVII–XIX ст. [70, с. 872]. Усього – 50 чоловічих серій.

Міжгруповий канонічний аналіз. На розташування чоловічих серій за першим канонічним вектором (КВ I) припадає 24,5% загальної мінливості (табл. 2). Чоловіча збірна група з Волині з великими від'ємними значеннями КВ I (–1,239) опиняється в лівій стороні координатного поля (рис. 2) й подібна до вибірки черепів з Вінниці (–1,256). На розподіл чоловічих серій за цим КВ найбільше вплинули такі краніометричні ознаки: поздовжній та поперечний діаметр черепної коробки, вличний діаметр, висота обличчя, назомалярний і зигомаксиллярний кути обличчя (табл. 2).

За КВ II (17,9% загальної дисперсії) можна відзначити подібність досліджуваної групи, також з від'ємними, але вже з малими значеннями вектора (–0,116) до м. Батурина (–0,111) та повторно – до Вінниці (–0,137). Для розподілу серій у координатному полі найбільш значущими виявилися: ширина орбіти, носа, симотичний індекс (додатні значення) та кут випинання носових кісток (від'ємні значення).

За КВ III (14,9% загальної дисперсії) чоловіча вибірка з Волині з помірними додатними значеннями вектора (0,490) певною мірою подібна до латишів (0,524) та Вінниці (0,227) (рис. 3). Під час розподілу серій найбільш значущими для даного КВ виявилися висота черепної коробки, орбіт, носа та найменша ширина чола (табл. 2).

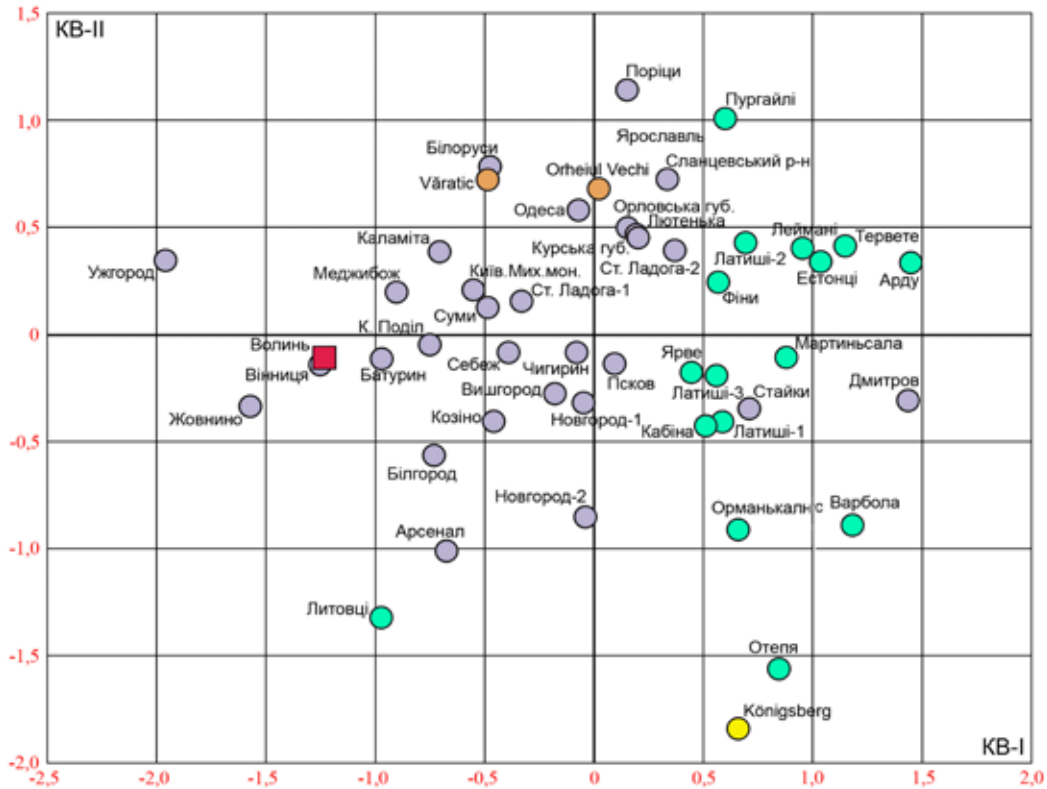

Рис. 2. Розташування 50 чоловічих серій у двовимірному просторі KV I та KV II за даними краніометрії

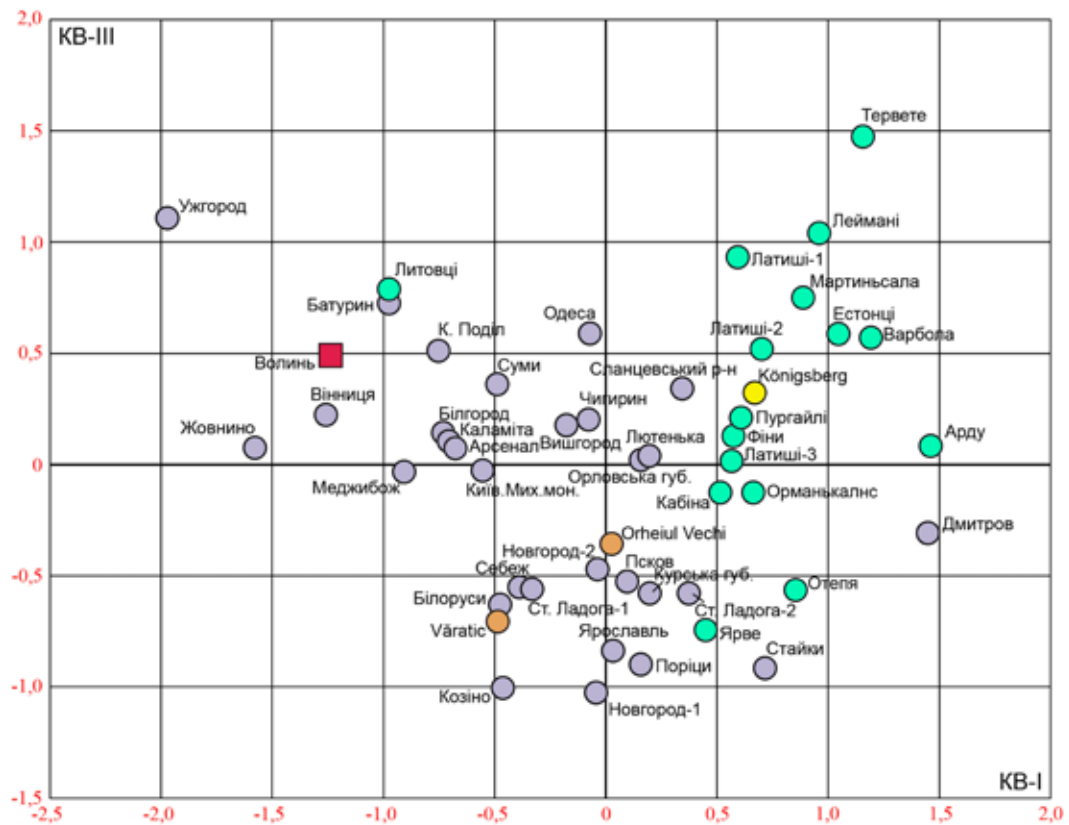

Рис. 3. Розташування 50 чоловічих серій у двовимірному просторі KV I та KV III за даними краніометрії

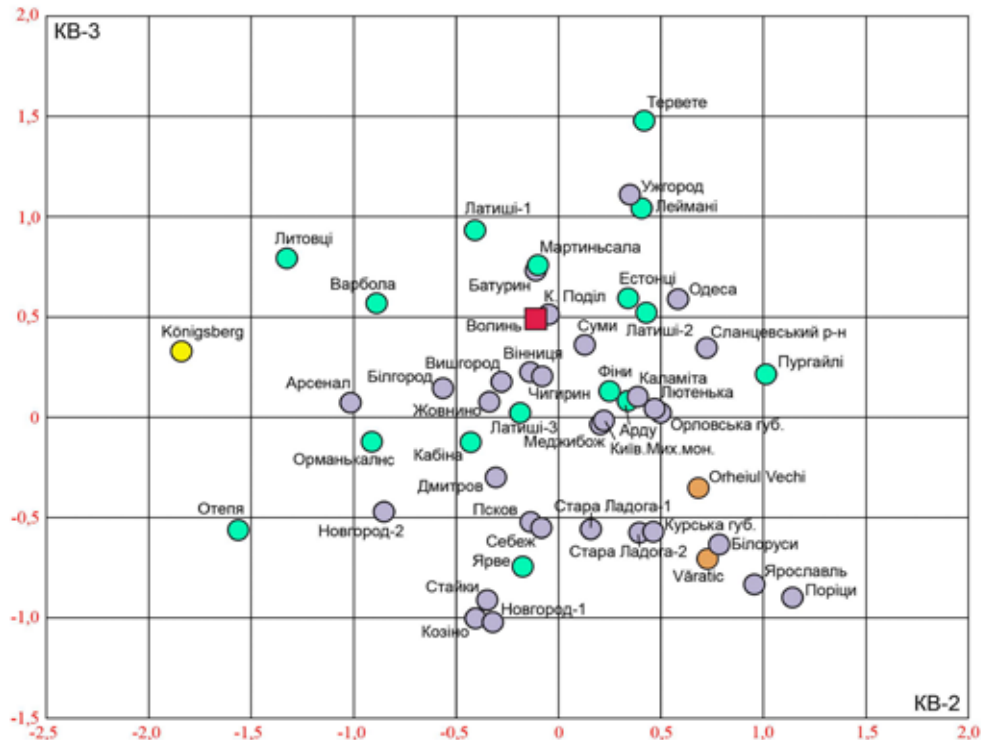

Рис. 4. Розташування 50 чоловічих серій у просторі KV II–III за даними краніометрії (Orheiul Vechi – Ст. Орпей; Vāratik – Варатік)

Таблиця 2

Коефіцієнти кореляцій I–III KV серед 50 чоловічих груп XIV–XVIII ст.

Ознака	KV I	KV II	KV III
1. Поздовжній діаметр	0,691	-0,166	0,321
8. Поперечний діаметр	-0,550	0,063	0,058
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0,124	0,182	-0,392
9. Найменша ширина лоба	0,149	-0,031	0,188
45. Виличний діаметр	-0,287	0,039	0,050
48. Верхня висота обличчя	0,588	0,152	-0,319
55. Висота носа	-0,104	-0,069	0,322
54. Ширина носа	0,018	0,383	-0,043
51. Ширина орбіти	0,251	0,710	0,404
52. Висота орбіти	0,095	0,185	0,461
77. Назо-малярний кут	0,573	0,023	-0,340
$\angle Zm.$	0,120	0,100	0,061
SS:SC. Симотичний індекс	-0,299	0,516	-0,104
75(1). Кут випинання носових кісток	-0,105	-0,344	0,430
Внесок у загальну дисперсію (%)	24,515	17,920	14,933

За кластерним багатовимірним аналізом, де також залучалися вже описані ознаки, на п'ятому кроці кластеризації з 50 простежується подібність досліджуваної групи до м. Батурина (дистанція 0,426 із 8,038). Така морфологічна подібність історично обґрунтована й описана в нашій статті про краніологію батуринців [53, с. 40–56]. Уній ми згадували прізвища відомих нам із праць С. Павленка [71] вихідців з Волині: генерального осавула Івана Ломиковського, що був фактично другою людиною у гетьманаті І. Мазепи; полковника Дмитра Васильовича Чечеля, який був одним із найвіданіших гетьману серед сердюцької старшини [60, 77–78; 71, с. 47]. Про князя Гедеона Святополка-Четвертинського (луцько-острозький владики), емігранта з Волині до лівобережного гетьманату, що був сватом гетьмана Івана Самойловича, знаходимо у праці Н.М. Яковенко [72, с. 433].

У цілому візуально та за морфологією (окрім випинання носових кісток) можна спостерігати подібність досліджуваної чоловічої групи до міської серії з м. Вінниця та до київського Подолу (рис. 2–4).

Таблиця 3

Значення трьох КВ для 50 чоловічих груп (дистанція між серіями)

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
1	Волинь (збірна група)	-1,239	-0,116	0,490
2	Вінниця	-1,256	-0,137	0,227
3	Ужгород	-1,966	0,347	1,112
4	Арсенал (Київ)	-0,676	-1,010	0,072
5	Жовнино (Желні)	-1,576	-0,335	0,077
6	Батурин	-0,973	-0,111	0,732
7	Білгород	-0,733	-0,562	0,146
8	Суми	-0,488	0,127	0,363
9	Люгенька	0,194	0,468	0,042
10	Поділ (Київ)	-0,753	-0,046	0,515
11	Меджибіж (Межибож)	-0,905	0,201	-0,032
12	Михайлівський монастир (Київ)	-0,553	0,210	-0,025
13	Чигирин	-0,079	-0,081	0,207
14	Вишгород	-0,179	-0,276	0,177
15	Стайки	0,713	-0,345	-0,913
16	Білоруси (збірна серія)	-0,475	0,783	-0,629
17	Лагиші-1 (Дурбе (<i>Durbe</i>))	0,589	-0,405	0,936
18	Лагиші-2 (західні)	0,698	0,429	0,524
19	Лагиші-3 (східні лагиші з Лудзи (<i>Ludza</i>))	0,562	-0,187	0,021
20	Орманкаліс	0,662	-0,909	-0,123
21	Литовці	-0,975	-1,321	0,791
22	Курська губернія	0,197	0,465	-0,575
23	Одеса	-0,071	0,581	0,591
24	Орловська губернія	0,155	0,497	0,025
25	Ярославль	0,031	0,953	-0,835
26	Стара Ладога-1	-0,332	0,159	-0,558
27	Стара Ладога-2	0,373	0,395	-0,573
28	Себеж	-0,391	-0,080	-0,548
29	Варагік (<i>Vāratic</i>)	-0,486	0,727	-0,705
30	Тервете	1,153	0,416	1,477
31	Леймані	0,955	0,404	1,045
32	Пургайлі (<i>Purgaiļi</i>)	0,603	1,010	0,215
33	Мартинсала	0,883	-0,105	0,754
34	Кабіна (<i>Kabina küla</i>)	0,512	-0,426	-0,124
35	Отеля (<i>Otepää</i>)	0,849	-1,560	-0,563
36	Варбола (<i>Warbole</i>)	1,189	-0,888	0,573
37	Кохтла-Ярве (<i>Kohtla-Järve</i>)	0,448	-0,175	-0,739
38	Козіно	-0,461	-0,403	-1,004
39	Псков	0,095	-0,135	-0,522
40	Орманькаліс (<i>Ormankalns</i>)	0,662	-0,909	-0,123
41	Новгород-1	-0,045	-0,318	-1,024
42	Новгород-2	-0,038	-0,850	-0,469
43	Кенігсберг (<i>Königsberg</i>)	0,665	-1,835	0,328
44	Естонці (<i>eestlased</i>)	1,041	0,340	0,593
45	Фіни (<i>suomalaiset</i>)	0,572	0,245	0,133
46	Дмитрів (Дмитров) РФ	1,443	-0,306	-0,306
47	Старий Орхей (<i>Orheiul Vechi</i>)	0,022	0,680	-0,352
48	Сланцевський р-н.	0,338	0,722	0,345
49	Каламіта	-0,708	0,387	0,104
50	Арду	1,456	0,336	0,084
51	Поріци (Порицы) РФ	0,154	1,143	-0,896

Регіон досліджений нерівномірно, тому в майбутньому після археологічних розкопок перспективним буде звернути увагу на Житомирщину, Ковель, Шепетівку та Новоград-Волинський, територію Білорусі, не представлені в даному аналізі у зв'язку з відсутністю відкритих поховань XVI–XIX ст. Також у наступних публікаціях буде доцільним провести внутрішньогруповий аналіз досліджуваної групи.

Висновки. У цілому чоловіча група відноситься до великої європеїдної раси з ознаками певної мінімальної метисації, яка проявилася в брахікранному показнику черепної коробки. Виявлено морфологічну та статистичну подібність досліджуваної чоловічої збірної групи XVI–XIX ст. з Волині до міської серії м. Вінниця, а також до вибірки з київського Подолу, що вказує на ймовірну широку міграцію волинян до Поділля та Києва. Виявлено певну неоднорідність чоловічої серії.

Література:

1. Денисова Р.Я. Этногенез латышей (по данным краниологии). Рига : Зинатне, 1977. 360 с.
2. Історія Волинського краю. URL: <https://cutt.ly/Ch0u9eh>.
3. Романцов В.О. Етнічні українські землі. *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е-Й. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с.
4. Бунак В.В. Сучасний стан і чергові завдання антропологічного вивчення Української РСР. *Матеріали з антропології України*. 1960. Вип. 1. С. 14–17.
5. Долженко Ю.В., Прищепя Б.А. Краниологічні матеріали з давньоруського міста Дорогобужа. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Вип. 2. Ч. 1. С. 12–29.
6. Долженко Ю.В., Прищепя Б.А. Антропологічні матеріали X–XIII ст. з Пересопниці. *Вісник Інституту археології Львівського університету*. 2016. Вип. 11. С. 91–110.
7. Долженко Ю.В., Прищепя Б.А. Антропологічні матеріали X–XIII ст. погоринських міст Дорогобужа і Пересопниці. *Матеріали дослідження археології Закарпаття і Волині*. 2016. Вип. 20. С. 165–190.
8. Долженко Ю.В., Прищепя Б.А. Два черепи XVI–XVII ст. з Пересопниці. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2017. Вип. 1. Ч. 1. С. 8–16.
9. Ткач М. Антропологічні поміри людности села Бондарево, на Шевченківщині. *Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка*. 1928. Т. VI. С. 70–104.
10. Ткач М. Матеріали до антропології України. Українці Шевченківської округи. *Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка*. 1930. Т. VI. 1931. С. 107–147.
11. Poesch H. Beiträge zur Anthropologie der Ukrainischen Wolhiner // Mitt, der Antrop. Geselsch, in Wien. Bd. 55–56.
12. Дяченко В.Д. 1960.
13. Suk V. Anthropologie Podkarpatske Russi. *Spisy vydavane prirodoveckou facultet Masarykovy Universitetu*. Brno, 1932. S. 3–28.
14. Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. Київ, 2001. 256 с.
15. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. Москва : Наука, 1969. 324 с.
16. Санкина С., Моисеев В. Александр Григорьевич Козинцев. *Антропологический форум*. 2006. № 5. С. 459–462. URL: <https://tinyurl.com/yxqwhrd6>.
17. Бірюліна О., Долженко Ю. Історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської (Братської) церкви. Старий Луцьк. *Матеріали Х ювілейної наукової конференції «Любартівські читання», присвяченої 585-й річниці з'їзду європейських монархів у Луцьку*. Луцьк, 2014. С. 111–123.
18. Бірюліна О., Долженко Ю. Ciało moje grzeszne w cerkwi ma być pogrzebione u pochowane: історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської братської церкви. *Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne. Zamosko-Wolynskie muzejni zozhiti*. 2014. № VI. С. 35–52.
19. Долженко Ю.В. Краниологія похованих під Кафедральним костелом Св. Петра і Павла у Луцьку в XVII–XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 7–25.
20. Долженко Ю.В., Мазурик Ю.М. Краниологія населення Луцька XVII–XX ст. *Український історичний збірник*. 2015. Вип. 18. С. 368–386.
21. Долженко Ю.В., Прищепя Б.А. Краниологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст. *Археологічні студії Межибіж. Науковий щорічник*. 2015. Вип. 4. С. 7–16.
22. Долженко Ю.В., Прищепя Б.А. Череп XVII–XVIII ст. з Острога: біоархеологічне дослідження. *Міжнародна науково-практична конференція «IV Міждисциплінарні читання»* : тези. Київ, 2015. С. 28–31.
23. Войтюк О.П., Долженко Ю.В. Роботи у крипті Римо-католицького Благовіщенського костелу в селищі Клевани. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2020. Вип. XVIII. С. 21–25.
24. Долженко Ю.В., Пшеничний Ю.Л., Бардецький А.Б. Чоловіча вибірка поховань XVIII–XIX ст. з урочища Острів Дубовець поблизу Дубна. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи* : матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 травня 2020 р. Київ : Арт Економі, 2020. С. 6–9.
25. Долженко Ю.В., Верба Т.В. Археологічно-антропологічні дослідження некрополя XVI–XVII ст. в с. Буяни на Волині. *Археологічні зошити з Пересопниці*. 2018. Вип. 6. С. 163–178.
26. Алексеев В.П. Матеріали до антропологічної характеристики українського народу. *Матеріали з антропології України*. 1971. Вип. 5. С. 30–54.

27. Пашкова В.И. Определение пола и возраста по черепу. Ставрополь, 1958. 24 с.
28. Никитюк Б.А. Определение возраста человека по скелету и зубам. *Вопросы антропологии*. 1960. Вып. 3. С. 118–129.
29. Ubelaker D.H. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Chicago, IL : Aldine Publishing, 1978. 116 p.
30. Buikstra J., Ubelaker D. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey. Research Series*. 1994. № 44. 206 p.
31. Brůžek J. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia. *Antropologia Portuguesa*. № 13. P. 93–106.
32. Bruzek J. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. 2002. Vol. 117. P. 157–168.
33. Bruzek J., Santos F., Dutailly B., Murail P., Cunha E. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human Os Coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*. 2017. № 164. P. 440–449.
34. Vallois H.V. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*. 1937. № 47. P. 499–532.
35. Brothwell D.R. Digging up Bones. London, 1972. 194 p.
36. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. II: Kranilogie, Osteologie. Jena : Gustaf Fisher, 1928. 1062 S.
37. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва : Наука, 1964. 128 с.
38. Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. Москва, 2008. 332 с.
39. Долженко Ю.В., Потехіна І.Д. Аналіз краніологічної серії з поховань XVIII–XIX ст. у Вінниці. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ : ІА НАН України, 2020. С. 305–310.
40. Долженко Ю.В., Потехіна І.Д. Антропологічні матеріали з розкопок у старому місті, Вінниця. *Археологічні дослідження в Україні 2017.* Київ : ІА НАН України, 2019. С. 384–387.
41. Виноградська Л. І., Потехіна І. Д., Долженко Ю. В. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами // *Сторінки Історії*. Вип. 51. 2020. С. 24–52.
42. Долженко Ю.В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютеняка. *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка)*. Луганськ, 2012. С. 487–507.
43. Нові дані щодо могильника приходської Введенської церкви Києва / С. Тараненко та ін. *Krolowe i biskupi, rycerze i chlopi – identyfikacja zmarłych. Poznan*, 2014. С. 249–254.
44. Долженко Ю.В. Краниология населения Київського Подолу 16–18 ст. (могильник по вул. Юрківська, 3). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія». 2016. Вип. 2. Ч. 3. С. 3–17.
45. Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005–2007 років. *Лаврський альманах, Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. Київ, 2008. С. 9–23.
46. Антропологічні дослідження поховань з території Арсеналу в м. Києві у 2007 р. / О.Д. Козак та ін. *Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007.* Київ, 2008. С. 169–171.
47. Долженко Ю.В. До питання про неметричні ознаки на людських черепках із Київського арсеналу XVII–XVIII ст. *Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. Вип. 25. С. 11–17.
48. Долженко Ю.В. Неметричні ознаки на черепках похованих із Київського арсеналу XVII–XVIII ст. *Болховітіновський щорічник*. Київ, 2010. С. 118–134.
49. Долженко Ю.В. Краниология похованих у Вознесенському некрополі (Київський арсенал). Історична пам'ять. 2017. Вип. 37. С. 88–110.
50. Долженко Ю., Златогорський О. Антропологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок у с. Ратнів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 11–22.
51. Dolzhenko Yu.V. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni věda*. 2014. № 4. S. 119–132.
52. Долженко Ю.В., Прядко О.О. Історико-антропологічний нарис поховань XVII–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 43–50.
53. Dolzhenko Yu.V. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17–18 centuries. *Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'ятокознавства. Серія «Пам'ятокознавство Північного регіону України»*. 2014. № 60. Вип. 18(21). 2014. С. 40–56.
54. Безбородых В.И., Долженко Ю. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. *Антропологический форум – online*. (<http://anthropologie.kunstkamera.ru/07/>). *Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты*. Санкт-Петербург, 2014. С. 104–120.
55. Потехіна І.Д. До антропологии козацької доби: могильник Стайки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей присвячується світлій пам'яті Д.Я. Телегіна*. 2016. Вип. 25. С. 166–171.
56. Потехіна І.Д. Краниологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII ст. і його походження. *Історична антропология та біоархеология України*. 2020. Вип. 2. С. 125–139.
57. Рудич Т.О. Населення середнього Подніпров'я I–II тисячоліття: за матеріалами антропологии. Київ : Спілка археологів України, 2014. 298 с.
58. Соколова К.Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини. *Археологічні пам'ятки УРСР. Т. XIII. Стародавні пам'ятки Інкерманської долини*. Київ, 1963. С. 124–159.

59. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. Избранное. Т. 4. Москва, 2008. 343 с.
60. Евтеев А.А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская область): внутрigrупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анали за. *Археология Подмосковья* : материалы научного семинара. Т. 7. 2011. С. 433–440.
61. Евтеев А.А., Олейников О.М. Археологические и палеоантропологические исследования на Даньславле улице в Великом Новгороде. *Российская археология*. 2015. № 1. С. 176–192.
62. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии / В.Г. Моисеев и др. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.* Санкт-Петербург, 2012. С. 71–79.
63. Гончарова Н.Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии*. 2011. Вып. 19. С. 202–216.
64. Санкина С., Моисеев В. Александр Григорьевич Козинцев. *Антропологический форум*. 2006. С. 459–462. URL: <https://tinyurl.com/uxqwhrd6>.
65. Ширококов И.Г., Верховцев Д.В. Данные краниологии к вопросу о происхождении Ижоры. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г.* Санкт-Петербург, 2016. С. 408–421.
66. Саливон И.И. Сельское население Белоруси XVIII–XIX вв. Краниология и остеометрия. Глава 6. *Палеоантропология Беларуси*. 2015. С. 189–266.
67. Зариня Г.В. Антропологический состав населения Аугшесме XVI–XIX вв. *Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы*. Рига, 1990. С. 109–123.
68. Марк К.Ю. Палеоантропология Эстонской ССР. *Балтийский этнографический сборник трудов Института этнографии АН СССР*. 1956. Т. 32. С. 170–227.
69. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. Москва, 1975. 284 с.
70. Березина Н.Я. Антропологические особенности населения Кенигсберга XVIII–XIX вв. *Человек и древности. Памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009)*. Москва, 2010. С. 867–875.
71. Павленко С.О. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. 268 с.
72. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Критика, 2006. 584 с.